

KALBINIO IR KULTŪRINIO MELO PAVEIKSLO SISTEMINIUOSE DUOMENYSE ANALIZĖ

Irena Snukiškienė

Vilniaus universitetas, Vilnius

<https://orcid.org/0000-0003-0228-9955>

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.6>

ANOTACIJA. Straipsnyje siekiama rekonstruoti *melo* vaizdą lietuvių kalbos leksikografiniuose šaltiniuose. Straipsnio tikslas – remiantis išsamia leksikografinių duomenų (žodyninių definicijų ir jas iliustruojančių sakinių, etimologinių duomenų, frazeologijos, vedinių, sinonimų, antonimų) analize parodyti, koks *melo* vaizdas įsitvirtinęs lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje. Tyrimas atliktas remiantis Liublino etnolingvistinės mokyklos pradininko Jerzy’o Bartmińskiego pasiūlyta kalbos pasaulėvaizdžio atkūrimo metodologija. Atliekant analizę atskleista *melo* bazinė reikšmė ir periferiniai reikšmės profiliai. *Melo* reikšmių analizė išryškino du semantinius sluoksnius: sinchroninį ir diachroninį. Diachroninis lygmuo perteikia reikšmės genezę ir semantinę žodžio plėtrą. Sinchroninis sluoksnis atskleidžia šiuolaikinės sąvokos reikšmes. Išsami leksikografinių duomenų analizė leido rekonstruoti kognityvinę *melo* definiciją lietuvių pasaulėvaizdyje.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: melas, bazinė reikšmė, profilis, pasaulio vaizdas kalboje, leksikografija.

1. Įvadas

Melo reiškinių yra nagrinėję įvairūs mokslai: filosofija, psichologija, logika, semantika. Filosofija iš esmės domėjosi etiniu melo vertinimu. Kai kurie filosofai (pvz., šv. Augustinas, Imanuelis Kantas) vienareikšmiškai ir be jokių išlygų melą smerkė, kiti (Friedrichas Nietzsche’ė, Bertrandas Russellas) žvelgė kiek tolerantiškiau, t. y. teisino melą su tam tikromis išlygomis, pavyzdžiui, didvyrišką melą (kai meluojama kilniais tikslais), nekaltą melą (pvz., kai meluojama juokaujant) ir pan. Melo ir melavimo problemą taip pat nagrinėjo logikai ir semiotikai. Juos iš esmės domino melo ir netiesos santykis ir loginės semantinės melo struktūros (Antas, 2008, 5–6). XX–XXI a. melo reikšiny s įgavo naujų formų – tai propaganda, manipuliacija, melagiena. Melas tapo gausybės psichologinių tyrimų objektu. Mėginama atsakyti į klausimus: Kodėl žmonės meluoja? Ar melas yra būtinas? Ar galima meluoti sau? Ar sąmoningai nutylėta tiesa gali būti priskirta melui? Šiame straipsnyje melas bus nagrinėjamas iš visiškai kitos – kalbinės – perspektyvos, kalbą pasitelkiant kaip tyrimų šaltinį, sisteminių kalbos duomenų analizę – kaip

tyrimo metodą. Tirti melą remiantis kalbos duomenimis yra prasminga ir pagrįsta, nes būtent kalba yra pagrindinis melo įrankis. Melo ir kalbos sąsają geriausiai apibūdino Izraelio kalbininkas Danielis Doras:

Be melo kalba nebūtų tokia sudėtinga, kokia yra, kalbinė komunikacija būtų gerokai paprastesnė, nebūtų tokio svaraus kognityvinio kalbos poreikio, ir jos vaidmuo visuomenėje būtų visiškai skirtingas. <...> Melavimas ir kalba susipynė į begalinę ir koevoliucinę spiralę, kuri pakeitė komunikacinių santykių bendruomenėse žemėlapi ir dalyvaavo formuojant mūsų kalbas, visuomenes, pažinimą ir emocijas. Mes vystėmės melui ir dėl melo tiek pat, kiek vystėmės sąžiningai komunikacijai ir dėl jos (Dor 2017, 44).

Tyrimo metodologija

Straipsnio tikslas – remiantis išsamia leksikografinių duomenų (žodyninių definicijų ir jas iliustruojančių sakinių, etimologinių duomenų, frazeologijos, vedinių, sinonimų, antonimų) analize parodyti, koks kalbinis ir kultūrinis *melo* vaizdas įsitvirtinęs lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje. Tyrimo objektas – sisteminiuose duomenyse slypinti *melo* koncepto dalis. Sisteminiai duomenys – tai visi tam tikros kalbos leksikografiniai duomenys, t. y. išsitas leksikos semantikos tinklas, aprėpiantis paradigminės ašies (hiperonimai / hiponimai; antonimai, sinonimai, darybiniai ir semantiniai vediniai) ir sintagminės ašies reliacijas (kolokacijos; frazeologiniai junginiai). Sisteminiai duomenys renkami iš įvairių žodynų (bendrųjų, etimologinių, frazeologijos, sinonimų, antonimų), analizuojami ir taip mėginama atkurti leksikografinį pasaulio vaizdą kalboje (Rutkovska, et al., 2017, 31).

Pasaulio vaizdas kalboje (PVK), arba kalbos pasaulėvaizdis, – viena pagrindinių etnolingvistikos sąvokų. Ją būtų galima apibrėžti kaip „sąvokų struktūrą, įsitvirtinusių tam tikros kalbos sistemoje, t. y. kalbos gramatinėse ir leksinėse savybėse (žodžių reikšmėse ir jų junglume), ir realizuojamą tekstuose (pasakymuose)“ (Grzegorzczkova 2004, 41), arba kaip „tautos vaizdinių apie pasaulį visumą, užfiksuotą kalbos vienetuose tam tikrame tautos raidos etape“ (Popova, Sternin 2007, 54). Straipsnyje remiamasi etnolingvistikoje populiariausia Jerzy’io Bartmiński 1986 m. pateikta PVK apibrėžtimi: kalbos pasaulėvaizdis – tai „tam tikras silpniau ar stipriau kalboje išreikštas nuomonių kompleksas apie esančio už kalbos ribų pasaulio objektų požymius ir egzistavimo būdą, įtvirtintas kalboje (gramatikoje, leksikoje, sustabarėjusiuose tekstuose, pvz., patarlėse) arba per ją implikuojamas (pvz., įsitvirtinusių visuomeninės žinios, įsitikinimai, mitai ir ritualai). Trumpiau tariant, tai – suvokiminė struktūra, įsitvirtinusi tam tikros kalbos sistemoje (Bartmiński, Tokarski 1986, 72; Gudavičius 2009, 14).

Tyrimo uždaviniai – nustatyti sąvokos bazinį suvokimą ir profilius bei sudaryti kognityvinę MELO koncepto definiciją. Kognityvinė definicija kuriama bendrųjų (ne mokslinių) žinių pagrindu ir remiasi bendrine kalba pirmenybę teikiant pragmatiniam,

o ne teoriniam požiūriui ir tiriamo objekto „neužrakinant“ į griežtą taksonominę sistemą (Bartmiński 2007, 35–41). Kognityvinės definicijos modelis remiasi subjektyvia pasaulėvaizdžio rekonstrukcija, t. y. definicija kuriama iš žmogiškosios (kalbinės bendruomenės) perspektyvos. Jos tikslas – aprašyti, kaip objektą suvokia kalbos vartotojai, t. y., koks kalboje atsispindintis pasaulėvaizdis įsitvirtino visuomenėje, kokie yra jo bruožai, kategorizacija ir vertinimas. Kognityvinė definicija, yra naracinio pobūdžio – tai tam tikros pasaulio vaizdo dalies naracija (Bartmiński 2007, 94; Niebrzegowska-Bartmińska 2014, 74). Sisteminių duomenų pagrindu sudaryta kognityvinė definicija neperteikia baigtinio PVK, ji apima tik pastoviuosius, giliai kalbos struktūroje įsišaknijusius (todėl kalbiniu ir kultūriniu požiūriu aktualius) bruožus. Siekiant atskleisti išsamų kalboje įsitvirtinusių „naivųjų“¹ pasaulio vaizdą, tyrimą būtina papildyti kalbos tekstinių ir anketinių duomenų² analize. Šio straipsnio apimtis verčia apsiriboti sisteminių duomenų analize.

Kognityvine definicija siekiama apibrėžti konceptus, atskirose kalbose sudarančius leksinius ir semantinius ryšius, turinčius bendrą reikšmės branduolį (arba bazinį suvokimą), bet skirtingai profiliuojamus (Niebrzegowska-Bartmińska 2014, 74). Bazinį suvokimą sudaro rekonstruojamo koncepto turinio bruožai, vienodai suvokiami visuose diskursuose. Tai minimalus konceptualusis turinys, kuris paprastai siejamas su kalbiniu vienetu pavadinamu objektu ar reiškiniu. Sąvokos profilis – tai tam tikras objekto suvokimo būdas, žvelgiant iš vienos žiūros perspektyvos. Kiekviename sąvokos profilyje dominuoja tam tikras specifinis bruožas ar bruožų rinkinys. Profiliai kuriami atsižvelgiant į tai, kuris bruožas išryškintas kaip esminis, t. y. tampa profilio semantiniu centru, dominante (Bartmiński 2007, 186–200). Tie bruožai kognityvinės tematikos literatūroje vadinami *fasetais*, *aspektais* arba *semantinėmis pakategorėmis*. Šiame straipsnyje pasirinktas terminas *aspektas*. Kognityvinės tematikos literatūroje įprasta juos išskirti laužtiniais skliaustais ([]), tokios tvarkos bus laikomasi ir šiame straipsnyje.

Pagrindinis tyrimo šaltinis – *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽ), „šimtą metų trukęs kelių kartų leksikografų darbas. Jame atspindėta lietuvių kalbos leksika nuo XVI iki XX a. pabaigos“ (<http://www.lkz.lt/>). Tai – išsamiausias lietuvių kalbos leksikografinis šaltinis, perteikiantis tiek senąsias, tiek šiuolaikines žodžių reikšmes, iliustruojantis jas įvairių laikų sakiniais, leidžiantis daryti išvadas apie žodžio genezę ir semantinę plėtrą.

1 *Naivusis* šiuo atveju vartojamas kaip priešprieša moksliniam, plg. etnolingvistai, lingvistinės kultūrologijos atstovai kalba apie „naivųjį kalbos pasaulėvaizdį“, atskirdami jį nuo „mokslinio pasaulėvaizdžio“ (Papaurelytė-Klovienė 2007, 24–25).

2 PVK tyrimams Liublino etnolingvistikos mokykla sukūrė metodologiją, supaprastintai vadinamą S–A–T (sistema, anketa ir tekstai). Pagal ją PVK rekonstrukcija turi būti grindžiama trijų tipų duomenimis: *sistema*, t. y. leksiniai semantiniai duomenys, sukaupti kalbos leksikografiniuose šaltiniuose; *anketos*, t. y. kognityvinės anketos, kuriomis tikrinama, kaip gyvosios kalbos vartotojai suvokia tam tikrą sąvoką; *tekstai*, t. y. įvairių žanrų tekstai, kuriuose taip pat atsispindi tos sąvokos reikšmės (išsamiau žr. Rutkovska et al. 2017, 29–35).

Sisteminių duomenų analizė turi apimti ir kitus kalbos leksikografinius šaltinius, taigi, leksemų reikšmė patikrinta ir *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (DLKŽ), kuriame užrašyti tik gyvojoje kalboje išlikę žodžiai. *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* (BLKŽ) nei *melas*, nei giminiški žodžiai kol kas neaprašyti.

Svarbu išnagrinėti ne tik visas žodynuose pateikiamas *melo* definicijas, bet ir jas iliustruojančius pavyzdžius, kolokacijas, informaciją apie žodžių kilmę ir paplitimą, stiliaus ypatumus, ryšius su etnologija ir etnografija ir t. t. Visi tie duomenys suteikia išsamios informacijos ne tik apie denotacinius, bet ir apie konotacinius reikšmių elementus. Definicijų analizė leidžia atkurti bazinę sąvoką ir bazinių bruožų rinkinį; papildomi sisteminiai duomenys (etimologija, vediniai, sinonimai, antonimai, frazeologija) – atskleisti papildomus žodžio konotacijoje slypinčius reikšmės profilius.

2. Leksemos *melas* žodyninių definicijų analizė

Žodynuose pateikiama žodžio *melas* reikšmė – siaura, LKŽ pateikia vienintelę *melo* definiciją – ‘neteisybė, melagystė’, ji iliustruojama vien folkloro pavyzdžiais. Semantiškai platesnė DLKŽ pateikiama apibrėžtis: ‘tyčia sakoma neteisybė’. Joje pabrėžiama, kad *melavimas* laikomas tyčiniu ir sąmoningu subjekto veiksmu. Abiejuose žodynuose sąvoką iliustruojantys sakiniai atskleidžia ypač neigiamą aksiologinį *melo* vertinimą (1), *melas* vaizduojamas kaip žemiškas dalykas, sulaikantis nuo dvasinio pakilimo (2). Abu žodynai pabrėžia *melo* laikinumą (3, 4). *Melas* taip pat vaizduojamas kaip kiekybiškai pamatuojamas dalykas (5).

- (1) *Akiplėšiškas, gudrus melas*. (DLKŽ, tts);
- (2) *Žemės melu apsunkinate širdis*. (LKŽ, DP 200);
- (3) *Su melu toli nenueisi*. (DLKŽ, tts);
- (4) *Su melu toli nueisi, tik grįžt nebegrįši*. (LKŽ, LTR Pnd);
- (5) *Melo per akis*. (DLKŽ, tts).

Melo definicijos perteikia gana siaurą ir ribotą vaizdą, todėl, siekiant platesnės semantinės analizės, nuspręsta iširti ir artimiausią giminišką žodį – *meluoti*. LKŽ pateikia tris, o DLKŽ – dvi *meluoti* reikšmes (1 lentelė).

1 lentelė. *Melo* definicijos lietuvių k. žodynuose

	LKŽ	DLKŽ
Žodžio <i>meluoti</i> definicijos	1. ‘sąmoningai sakyti netiesą arba išsisukinėti neteisybę sakant’;	1. ‘tyčia sakyti neteisybę’;
	2. ‘niekus kalbėti, pasakoti, plepėti’;	2. ‘niekus kalbėti, pasakoti’.
	3. ‘šmeižti, apkalbinėti’.	–

Leksemų *melas* ir *meluoti* definicijose galima aiškiai įžvelgti dvi perspektyvas: (1) etiškumo (kai į *melavimą* žiūrima kaip į neetišką, tyčinį, dažniausiai neigiamą subjekto veiksma, kuriuo siekiama suklaidinti ar apšmeižti objektą, norint jam pakenkti) ir (2) pramogos (kai *melavimas* siejamas su nerūpestingu plepėjimu, pasakojimu). Pirmuoju atveju svarbus *melavimo* objektas, kuriam meluojantysis sąmoningai bando perteikti netiesą; antruoju atveju objektas tampa nesvarbus, akcentuojamas pats veiksmas, kalbėjimas. Taip pat skiriasi etinis požiūris į *melavimą*: pirmuoju atveju *melavimas* yra smerktinas, antruoju – nebūtinai. Taigi, aksiologiškai *melavimas* gali būti neigiamas, neutralus ar net teigiamas.

Antroji *melavimo* reikšmė iš dabartinės lietuvių kalbos beveik išnyko, DLKŽ pabrėžiama, kad ji perkeltinė, o štai seniau kalboje viena tiesioginių *melavimo* reikšmių buvo ‘vaizdingas pasakojimas, daugžodžiavimas’. Tai liudija ir folkloras, paremijos (Snukiškienė 2019a, 39–55) bei toliau straipsnyje nagrinėjama žodžio etimologija. Vėliau įvyko reikšmės specifikacija ir dabartinėje kalboje ji išliko tik kaip perkeltinė. Iš dabartinės kalbos taip pat išnyko ir trečioji LKŽ pateikiama *meluoti* reikšmė, nors etimologijoje ji labai ryški.

Pirmosios *meluoti* reikšmės pavyzdžiai rodo, kad žodis reiškia sąmoningą, tyčinį veiksma, siekį suklaidinti kitą žmogų (6–8). Vis dėlto kai kurie pavyzdžiai rodo, kad pameluoti galima ir netyčia, apsirikus, tačiau ši reikšmė – perkeltinė, *melas* įgauna *klaidos* prasmę, o subjektas pats prisipažįsta, pasakęs netiesą (9). Panašų netyčios aspektą turi ir žodžio *melagis* reikšmė ‘plonytė duonos riekė, netyčia pasitaikanti, raikant duoną’ (10–11):

- (6) *Visi žino, kad ne taip buvo, o jis meluoja ir nė nemirksi.* (LKŽ, Jnš);
- (7) *Pasakodamas mėgdavo viską keleriopai padauginti, o jau meluodavo tai kiekviena žingsnyje.* (LKŽ, J. Avyž);
- (8) *Nemeluok, dukrelė, nemeluok, jaunoji, nemeluoki parėjusi savo matušėlei.* (LKŽ, JD 41);
- (9) *Tris vaikus turėjo. Ne, tai aš melavau* (per apsirikimą netiksliai pasakiau). (LKŽ, Mrj);
- (10) *Tai riekimas! Kiek kartų su peiliu traukė, tiek padarė melagių.* (LKŽ, Plk);
- (11) *Tas peilis nemeluos* (atitiks savo paskirtį): *kur jį patrauksi, tą bus žymė.* (LKŽ, Šmk).

Melo, kitaip nei *tiesos*, kilmė dažniausiai yra antropologinė, *melas* priklauso nuo žmogaus ir jo ketinimų, tai dažnai vaizduojama ir metonimiškai (12–13). *Melas* dažnai turi funkcinį aspektą, pvz., kai meluojama norint išsigelbėti, išsisukti (14):

- (12) *Meluojanti burna.* (LKŽ, N);
- (13) *Akys tankiai meluoja.* (LKŽ, K II 38);
- (14) *Prieš istorijos teisėjus teks teisintis ar meluotis.* (LKŽ, J. Jabl).

Antroji *meluoti* reikšmė aksiologiškai gali būti vertinama įvairiai: kartais meluojama pramogai – *melu* siekiama ne apgauti, o daug ir vaizdžiai pripasakoti (15–17):

- (15) *Melavau melavau ir pritrūkau galo.* (LKŽ, Jnš);
 (16) *Kai meluot nemoki, tai ir pasakų nežinai.* (LKŽ, Gg);
 (17) *Pasilgtų (nusibostų) važiuodami tylėdami – vis kas reikia meluot.* (LKŽ, Str).

Trečioji LKŽ pateikiama *meluoti* reikšmė iš dabartinės kalbos taip pat išnyko. Ji reiškia tyčinį subjekto veiksmą, dažniausiai vertinamą neigiamai, ir gali būti tik galininkinė, t. y. reikalauja objekto: šmeižti ir apkalbėti galima tik ką nors, dažniausiai – žmogų (18, 19):

- (18) *Šelmi berneli, mane jauną meluoji.* (LKŽ, N 150);
 (19) *Visaip melavo karaliui tą seserį (ps.).* (LKŽ, Plv).

Leksikografinių definicijų lygmeniu išryškėjo bazinė **MELO kaip tyčia subjekto iškraipomos tikrovės** reikšmė dabartinėje lietuvių kalboje. Bazinį *melo* suvokimą būtų galima supaprastintai pavaizduoti formule:

X meluoja, taigi, X sąmoningai informuoja Y, kad z, nors mano, kad ne z.

X reiškia melagingos informacijos pateikėją (t. y. *melo* subjektą), *Y* – *melo* recipientą (t. y. objektą), *z* – *melo* subjekto (*X*) perteikiamą melagingą informaciją. Formulėje svarbus yra žodis *informuoja*, reiškiantis informacijos perdavimą nebūtinai verbaliniu būdu.

Ši formulė panaši į 1981 m. Linda'os Coleman ir Paulo Kay'aus pasiūlytą „prototipinio melo“ apibrėžtį: ***Kalbėtojas S perteikia teiginį P adresatui A. Būtinosis sąlygos: P yra netiesa, S žino, kad P yra netiesa, S siekia apgauti A*** (Coleman, Kay 1981, 28).

Pasitelkdama natūraliąją semantinę metakalbą, *melą* eksplikavo Anna Wierzbicka:

Kai X sakė Z, X melavo, taigi:

X kažkam pasakė: „Norėčiau, kad žinotum, kad Z.“

X žinojo, kad Z nėra tiesa.

X norėjo, kad kažkas manytų, jog Z yra tiesa.

[žmonės sakytų: jei kažkas tai daro, tai yra blogai] (Wierzbicka 1996, 152).

A. Wierzbickos eksplikaciniame modelyje, panašiai kaip lietuvių k. sisteminiuose duomenyse, atsiranda neigiamas aksiologinis ir moralinis *melo* vertinimas.

LKŽ pateikiamų archajinių definicijų analizė leido nustatyti sąvokos profilius. Pagrindinis išryškėjęs profilis – **(1) MELO kaip pramogos**, kurio dominantiniai aspektai – [funkcinis], t. y. siekis vaizdingai papasakoti, dažnai pramogai, ir [aksiologinis] – toks *melas* nelaikomas blogiu, gali būti vertinamas neutraliai ar net teigiamai. Šis profilis dabartinėje lietuvių kalboje tapo periferinis, iš tiesioginės žodžio reikšmės perėjo į konotacinę ir beveik išnyko.

Definicijas iliustruojantys pavyzdžiai atskleidė daugiau *melo* aspektų: [subjekto], t. y. *melas* dažniausiai turi subjektą – tai tyčia neteisybę sakantis žmogus; [tyčios] – *melas* dažniausiai yra tyčinis, bet ne visada. Netyčinis *melas* semantiškai artimas

klaidai; [aksiologinį] – *melas* vertinamas ypač neigiamai, dažniausiai yra smerkiamas (išskyrus MELO, kaip vaizdingo pasakojimo, profilį); [trukmės] – *melas* yra laikinas; [partityvumo] – *melas* gali būti kiekybiškai pamatuojamas, vartojamas su dalies kilmininku; [kilmės] – *melo* kilmė – antropologinė; [funkcinis] – dažna *melo* funkcija – išsigelbėti, išsisukti; [objekto] – priklausomai nuo reikšmės, *melas* gali turėti objektą (reikšme ‘šmeižimas, apkalba’) arba ne (reikšme ‘vaizdingas pasakojimas, daugžodžiavimas’). Iš šių aspektų ryškėja ir kitų profilių užuomazgos: **(2) MELO kaip neetiško dalyko** (su [aksiologinio] aspekto dominante) ir **(3) MELO kaip būtino gyvenimo elemento** (su [funkcinio] aspekto dominante).

Bazinė *melo* reikšmė yra aksiologiškai neutrali arba neigiama, o profiliuose *melas* įgauna teigiamą ar neutralų (1 ir 3 profiliai) arba neigiamą (1 profilis) aksiologinį vertinimą.

3. Lekšemos *melas* etimologija

Melas siejamas su arm. *mel* ‘nuodėmė, kaltė, neteisybė’. Šiai reikšmei priskiriama av. *mairya-* ‘melagingai, apgaulingai’, toch. B *sít-malyñe* ‘pažeidimas, prasižengimas’, gr. *μέλεος* ‘bergždžias, tuščias’, lot. *malus* ‘piktas’, v. air. *mell* ‘nuodėmė’, *mellaim* ‘apgauju’, lie. *mėlas*. Labiausiai stebina turbūt arm., kelt. ir balt. kalbų sąsaja (Solta 1960, 511, cit. iš LKEŽ).

LKEŽ taip pat pateikiamas tarmiškas *melo* variantas *mālas* ir jo kilmės paaiškinimas: toch. A *smale* ‘melas, prasimanymas’ su vediniu *smālok* ‘melagis’. Šis žodis gretinamas su lie. *mėlas* (lyginimai su kitų ide. kalbų žodžiais atrodo mažiau patikimi): dėl šaknies vokalizmo toch. formą ypač reikia gretinti su žodžiu *mālas*, kuris yra senesnis už *mėlas* (Windekens 1976, 431, cit. iš LKEŽ).

Aptariamą ir žodžio *melas* etimologiniai ryšiai su sl. *myliti* (*se*) ‘обманывать, вводить в заблуждение’ [lie. ‘apgaujinti, klaidinti’]. Pabrėžiama, kad lie. *mālas*, *mėlas* yra nesusiję su sl. *myliti*, nors Pokorny’as (1959, I, 719) linkęs įžvelgti jų ryšį, jie nesietini su ide. **mel-* ‘вводить в заблуждение, обманывать’ [lie. ‘klaidinti, apgaujinti’]. Lie. *mālas*, *mėlas*, išlaikę pirminį vokalizmą, kildinami iš lie. *malti*, ide. **mel-* ‘размельчать, молоть’ [lie. ‘smulkinti, malti’], nors dar plg. ru. *молоть* ‘vraty’ [lie. ‘meluoti’] ← *молоть* ‘размельчать, перемалывать’ [lie. ‘malti, smulkinti, permalti’] (Куркина 2003, 116–117, cit. iš LKEŽ).

Wojciecho Smoczyński etimologinis lietuvių kalbos žodynas (*Słownik etymologiczny języka litewskiego*, SEJL) žodžio *melas* reikšmę sieja su žodžiais *mėlst*, *mėlšu*, *mėlsu* ‘kalbėti nesąmones, skleisti paskalas’, tačiau žodyne pabrėžiama, kad aiškios žodžio etimologijos nėra. *Melas* lyginamas su lot. *malus* ‘blogas’, p. germ. *smalaz*, got. *smals*, angl. *small*, vid. vok. aukštaičių *smal*, sen. bažnytinės slavų k. *malŭ*, ru. *mályj* ‘mažas’, sen. vok. aukštaičių *meldōn* ‘apskusti, išduoti’. Autorius

t. p. pateikia veiksmažodžius *meluoti* (la. *mēluōt*) ir lygina su la. *maldīt*, *-u*, *-īju* ‘klysti’, tr. ‘klaidinti’, *malditiēs* ‘klysti’, *malds* ‘klaida’, dgs. *malđi*, *malđes*, pal. *malđu ceļš*, *gaita* ‘painus kelias, bekelė’. W. Smoczyński taip pat mini tarmines žodžių *melas* – *malas* variacijas, ir teigia, kad Būga (RR II, 560) ir Skardžius (RR IV, 721) siejo *mālas* su *muldyti* ‘apgauđinėti, sukti’ (Smoczyński 2007, 840–841).

SEJL pateikia ir žodį *melāgis*, la. *mēlagis*. var. *malāgis*, *melāgius*, *malāgius*. Teigiama, kad *melāgis* kilo iš *melalugis*, kurio priesaga *-lug-* turėtų būti giminiška senosios bažnytinės slavų kalbos *lūgati*, *lūņo*, ru. *lgatb*, *lgu* ir pl. *łgac*, *łżę* ‘meluoti’ (Smoczyński 2007, 840).

Galima pastebėti, kad visos etimologinės reikšmės, susijusios su žodžiu *melas*, perteikia aiškiai negatyvų aksiologinį *melo* vertinimą. Žodis turi etimologinių sąsajų su tokiais žodžiais – *nuodėmė*, *kaltė*, *neteisybė*, *blogis*, *piktas*, *bergždžias*, *tuščias*, *mažas*, *apskųsti*, *išduoti*, *klysti*, *klaida*, *painus kelias*, *bekelė*, *apgauđinėti*, *sukti*, *įstatymo pažeidimas*, *prasižengimas* – dauguma jų reiškia moralinį, socialinį ar teisinį blogį, painumą ar trūkumą. Žodžių *melas* ir *malti* etimologinė sąsaja parodo semantinius *melavimo* ryšius su plepumu, polinkiu daug kalbėti, „malti liežuviu“. Kai kurios etimologinės *melo* reikšmės priešingos etimologinėms *tiesos* reikšmėms: *tiesa* etimologijoje siejama su žodžiais *tiesus*, *aiškus* (Snukiškienė 2019b, 1–16), o *melas* – su *painiu keliu*, *bekele*, *klydimu*, *nusukimu į šalį*. Žodynų iliustracijose ir etimologijoje taip pat išryškėjo žodžių *melas* ir *klaida* semantinis ryšys. Nors sinonimų žodynas jų nepateikia kaip sinonimų, šis ryšys atsiskleidžia per žodį *tiesa*: tiek *melas*, tiek *klaida* yra *tiesos* antonimai. Etimologija išryškino [aksiologinį] *melo* aspektą – sąsają su tuo, kas nuodėminga, neteisinga, painu ir bloga.

4. Lekšemos *melas* vedinių ir frazeologizmų analizė

LKŽ pateikia 19 *melo* vedinių. Daugelis jų yra absoliutieji sinonimai, pvz. *melagybė*, *melagina*, *melagysta* ir *melagystė* – žodžio *melas* sinonimai, atsiradę kaip chronologiškai skirtingi ar tarmiški variantai. Kiti sinonimai – *melagingas* ir *melagiškas*; *melagingai* ir *melagiškai*. *Melagiškas* ir *melagiškai* – archajiškesnės lekšemos, jas iliustruoja XIX a. – XX a. pradžios pavyzdžiai. Žodžio *melagingas* reikšmės atskleidžia kelis aspektus: ne tik [subjekto tyčios] ‘tyčia sumeluotas, neteisingas, sakantis neteisybę’, bet ir [emocinį] ‘netikras, nenuoširdus’ (20):

(20) *Lūpos vėl juokiasi. Tikėtai akys išduoda, kad juokas melagingas.* (LKŽ, I. Simon).

Įdomios kai kurios vedinio *melagis* reikšmės. Be pagrindinės (‘melo subjekto’) reikšmės, šiuo žodžiu vadinamas lošimas kortomis, o keli pavyzdžiai, kalbantys apie piršlį melagį, atspindi seną lietuvišką vestuvių tradiciją. Šiose reikšmėse išvelgiamas [kultūrinis aspektas], papildantis MELO kaip pramogos profilį. Jį papildo ir literatūrinis žanras *melų pasakos*, ir frazeologizmas *melų diena* (dar vadinama juokų ar

melagių diena), žinoma ir lietuvių tradicijoje³. Piršlio melagio, melų dienos tradicijos ir melų pasakų žanras atskleidžia dar vieną *melo* [tikslą] – pramogos.

LKŽ tarp derivatų pateikia daugiskaitinę žodžio *melas* versiją – *melai*, o štai *tiesa* žodyne pateikiama tik vienaskaitos forma. Tai atskleidžia *melo* [kiekybės] aspektą, kad *melų* gali būti daug ir įvairių, bet *tiesa* – viena.

LKŽ pateikia tokius frazeologizmus su žodžiu *melas*: *melagių diedas*, *melagių melagius*, *melų melai*, *Melų diena*. Pirmieji trys parodo ne tik galimą *melų* skaičiavimą, bet ir [gradaciją], kai *melas* gali būti mažesnis, didesnis ir net labai didelis – *melų melas*. Žodis *meluoti* LKŽ turi tik vieną frazeologizmą: *vienas kartas nemeluos*, t. y. 'įvyks, kas turi įvykti, neišsisuksi', atskleidžiantį *melo* laikinumą (21–23).

- (21) *Nu, nu, vis teip nebus, vienas kartas nemeluos.* (LKŽ, Sln);
- (22) *Vienas kartas nė vienam nemeluos, reiks mirti.* (LKŽ, Žem);
- (23) *Vogė ir vogė, bet vienas kartas nemelavo* (sučiupo). (LKŽ, Rm).

Pagrindinis *melo* vedinys – ankstesniame skyriuje aptartas žodis *meluoti*. Jis ir pats turi nemažai vedinių, kuriuose pakartotinai atsispindi jau definicijose ir etimologijoje išryškėjęs neigiamas *melo* vertinimas, neigiama reikšmė 'šmeižti, apkalbinėti' (24, 25). Ryškėja dar viena *meluoti* reikšmė – 'klastoti', parodanti, kad *melo* objektas gali būti ne tik žmogus, bet ir daiktas, dokumentas (26). Skleidžiasi ir [funkcinis] *melo* aspektas, kai *melu* siekiama ko nors išvengti, išsisukti (27). Vedinys *atsimeluoti* reiškia 'melais atsikalbėti, atsiprašyti' (28). Vediniuose taip pat aptinkama istorinė teigiama *melo* reikšmė – 'vaizdingai papasakoti' (29, 30). Vedinys *nusimeluoti* parodo *melo* padarinius – nuolat meluojant netenkama pasitikėjimo (31):

- (24) *Todėl tad visaip jie bando kitus apgaudinėti, apmeluoti, apmonyti.* (LKŽ, Vd);
- (25) *Motule mano, nelaimė mano, kam apmelavai jauną mergelę?* (LKŽ, Krv D 75);
- (26) *Metrika sumeluota.* (LKŽ, rš);
- (27) *Vagis buvo mėginęs išsimeluot.* (LKŽ, Sv);
- (28) *Atsiprašė, atsimelavo, sakė pasitaisyti.* (LKŽ, Jž).
- (29) *Apmeluok dabar, ką kur bekeliaudamas buvai girdėjęs.* (LKŽ, Db);
- (30) *Pameluok mum ką nors, paklausysim.* (LKŽ, Ėr);
- (31) *Jūs nusimelavote ir nuskurote iki gyvo kaulo.* (LKŽ, rš).

3 Ją plačiau aprašo etnologė Nijolė Marcinkevičienė. Balandį dažnai pasitaiko gamtos išdaigų: čia šilta, čia staiga papučia žvarbus vėjas, pašąla, pasninga. Visa tai kėlė žmonėms didelį nerimą. Norėdami to išvengti, jie stengėsi melu ir apgaule suklaidinti piktašias augimo bei derliaus dvasias, moteris – raganas, kad šios nepakenktų būsimajam derliui, gyvulių prieaugliui. <...> Dar XX a. viduryje kaimynai balandžio pirmąją lankydavosi vieni pas kitus, žiūrėdavo, ar pasiruošę sėjai, keisdavosi javų, daržovių sėklomis. Apsileidėlius ir tinginius išjuokdavo. Vyrų apžiūrėdavo, ar tvarkingai laikomi darbo įrankiai, ar laikomasi ūkyje tvarkos. Radę ne vietoje žagrę ar akėčias, užkeldavo ant stogo, noragus nunešdavo į mišką, ratus įstumdavo į tvenkinį. <...> Lauryno Jucevičiaus ir kai kurių kitų Lietuvos praeities tyrinėtojų teigimu, balandžio 1-ąją buvo švenčiami ir Naujieji metai kaip naujų žemės ūkio darbų pradžia. Balandis buvęs pirmasis metų mėnuo. Tai siejasi ir su saulės judėjimu danguje, nes nuo šiol pradėdavo ilgėti diena. Naujieji metai būdavo pasitinkami įvairiausiomis apeigomis, karnavalais, pokštais ir pasilinksminimais. Liaudyje balandžio 1-oji buvo švenčiama kaip nuotaikinga pirmoji pavasario darbų diena ir tik palyginti neseniai ji tapo tik juokų, pokštų ir melo diena – *Aprilis*. (Marcinkevičienė, 1990, 3–4).

5. Leksemos *melas* sinonimai ir antonimai

SŽ pateikia tokius *melo* sinonimus: (1) *netiesa*, *neteisybė*, (2) *melagystė*, (3) *prasmianymas*, *pramanas*, (4) *pasaka*, *fantazija*. Visi tie žodžiai įeina į leksinį semantinį *melo* lauką. Jų paaiškinimuose pabrėžiama, kad *melas*, *melagystė* – tai sąmoningas subjekto poelgis, o žodyje *netiesa* subjektyvizacijos dėmuo nėra svarbus: *netiesa* gali reikšti tiek sąmoningą tikrovės iškraipymą, tiek tiesos nebuvimą. *Prasmianymas* ir *pramanas* – švelnesnė *melo* forma – sąmoningas subjekto veiksmas, bet nebūtinai smerktinas, dažnai aksiologiškai neutralus ar netgi teigiamas. Panašiai pasakytina ir apie *pasaką* bei *fantaziją*, dažniausiai turinčias teigiamą prasmę.

Antonimai leidžia pažvelgti į tiriamą konceptą iš [opozicijos] aspekto, atsakyti į klausimą: kam priešinamas *melas*? Deja, AŽ nepateikia jokių *melo* antonimų, bet ši leksema į žodyną įtraukta kaip *tiesos* antonimas, taigi, sisteminiai duomenys *melui* priešina tik *tiesą*.

6. Leksemos *melas* sisteminių duomenų analizės išvados

Leksikografinė analizė atskleidė centrinę, bazinę *melo* reikšmę, semantinį sąvokos branduolį: **MELO kaip tyčia subjekto iškraipomos tikrovės**, kuriame dominuoja subjekto tyčios ir objekto, kurį subjektas siekia apgauti, aspektai. Išryškėjo ir **MELO kaip pramogos** profilis, kai svarbu ne *melo* subjektas, o tikslas – pramoga. Sisteminiai duomenys išryškino ir dar dviejų profilių užuomazgas – **MELO kaip neetiško dalyko** ir **MELO kaip būtino gyvenimo elemento**. Leksikografinis *melo* vaizdas išryškino du semantinius sluoksnius: sinchroninį ir diachroninį. Diachroniniame lygmenyje matoma senoji *melo* reikšmė, žodžio sąsaja su daugžodžiaivimu, plepumu, vaizdingu pasakojimu. Sinchroninis sluoksnius atskleidžia dabartinę *melo* reikšmę – tyčia sakomą neteisybę. Pastebima, kad tiek senoji, tiek dabartinė *melo* reikšmės gali būti aksiologiškai skirtingai interpretuojamos ir vertinamos: *melas* kartais laikomas smerktina yda, kartais būtinybe; kartais virsta pramogos rūšimi, o kartais – šmeižtu. Etimologiniai šaltiniai atskleidžia gana neigiamą *melo* paveikslą, žodžio sąsajas ne tik su plepumu, bet ir su blogiu, kreivumu.

Remiantis sisteminiiais duomenimis sudarytina tokia kognityvinė *melo* definicija:

MELAS – tai dažniausiai tyčia sakoma neteisybė, tiesos priešingybė. Jį dažniausiai kuria žmogus. Melu dažniausiai siekiama suklaidinti tą, kuriam meluojama. Melas yra laikinas, anksčiau ar vėliau išaiškėjantis. Melų gali būti daug ir įvairių. Melas gali būti didesnis ar mažesnis (ir būti atitinkamai vertinamas). Melas dažniausiai vertinamas neigiamai, nors yra ir teigiamai vertinamų jo reikšmių (bet tada jis įgauna kitokią funkciją – pramogos, juokų, vaizdingo pasakojimo). Melas imamas vertinti labiau teigiamai, kai kalbama apie pagrindinę jo funkciją – padėti meluojančiajam išsigelbėti, išsisukti iš keblios padėties. Taigi, suprantama, kad melas – nors iš esmės vertinamas neigiamai, yra būtina sėkmingo funkcionavimo visuomenėje sąlyga.

LITERATŪRA

- ANTAS JOLANTA, 2008, *O kłamstwie i kłamaniu*, Kraków: Universitas.
- ANUSIEWICZ JANUSZ, 1999, Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku, *Językowy obraz świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 261–289.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- BARTMIŃSKI JERZY, TOKARSKI RYSZARD, 1986, Językowy obraz świata i spójność tekstu, *Teoria tekstu*, Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich.
- DOR DANIEL, 2017, The role of the lie in the evolution of human language, *Language Sciences* 63, 44–59.
- GRZEGORCZYKOWA RENATA, 2004, Pojęcie językowego obrazu świata, *Językowy obraz świata*, 39–46.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2009, *Etnolingvistika (Tauta kalboje)*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2014, Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 71–102.
- PAPAUŘELYTĖ-KLOVIENĖ SILVIJA, 2007, *Lingvistinės kultūrologijos bruožai*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- POKORNY JULIUS, 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Tübingen–Bern–Munich: A. Francke.
- POPOVA ZINAIDA, IOSIF STERNIN, 2007, *Kognitionaja lingvistika*, Moskva: Vostok-Zapad.
- PUZYNNINA JADWIGA, 1992, *Język wartości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONA MARIUS, SMETONIENĖ IRENA, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinė leidyba.
- SMOCZYŃSKI WOJCIECH, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- SNUKIŠKIENĖ IRENA, 2019a, „Kas tiesa – tai ne melas“: tiesos ir melo konceptualizavimas lietuvių paremijose, *Tautosakos darbai* 58, 39–55.
- SNUKIŠKIENĖ IRENA, 2019b, Tiesos konceptualizavimas leksikografijos šaltiniuose. Sisteminių duomenų analizė, *Lietuvių kalba* 13, 1–16.
- SOLTA G. R., 1960, *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*, Wien: Mechitharisten–Buchdruckerei.
- WIERZBICKA ANNA, 1996, *Semantics: Primes and Universals*, Oxford: Oxford University Press.
- WINDEKENS A. J., 1976, *Le tocharien confronté avec les autres langues indoeuropéennes 1: La phonétique et le vocabulaire*, Louvain: Centre International de Dialectologie Générale.
- КУРКИНА ЛЮБОВЬ ВИКТОРОВНА, 2003, К реконструкции этимологических связей слав. *myliti ‘обманывать, вводить в заблуждение’, *Studia Etymologica Brunensia*, 115–125.

ŠALTINIAI

- AŽ – Ermanytė Irena, *Antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2003, el. variantas 2015, prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/antonimu>
- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. D. Liutkevičienė, 2013–2020, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: <http://blkz.lki.lt>
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. St. Keinys, 2012, 7-as patais. ir papild. leid., el. variantas 2015 (atnaujinta versija 2017), prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>
- LKEDB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, 2008, Vilnius: Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, prieiga internete: <http://etimologija.baltnexus.lt/>
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20, 1941–2002*, elektroninis variantas, red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija 2008 ir 2018), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: www.lkz.lt
- SEJL – Smoczyński Wojciech, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2007.
- SŽ – Lyberis Antanas, *Sinonimų žodynas*, 2-asis patais. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002, el. variantas 2015, prieiga internete: lkiis.lki.lt/sinonimu

VIETOVARDŽIŲ IR RAŠYTINIŲ ŠALTINIŲ SANTRUMPOS

- ps – pasaka, pasakos žodis
- Plv – Pilsviškiai, Vilkaviškio r.
- Db – Stasys Dabušis (1898–1974), jo raštai, vertimai ir užrašyti žodžiai (kai nenurodytas šaltinis).
- DP – *Postilla Catholica. Tái est: Ižguldimas Ewangeliu kiekvienos Nedelos ir szwętes per wissús metús. Per Kúnigą Mikaloio Davkszą Kanoniką Médnikų, iż lękiszko pergūldita. Su walá ir dałaidimu wireusiuų. Wilniui Drukárnioi Akadēmios Societatis Ieso, A. D. 1599.*
- Ēr – Ēriškiai, Pānevėžio r.
- Gg – Gegužinė, Kaišiadorių r.
- J. Avyž. – Jonas Avyžius (1922–1999), jo raštai.
- J. Jabl. – Jonas Jablonskis (1860–1930), jo raštai, vertimai ir žodyno lapeliai, kur nežinomas šaltinis.
- JD – *Liétuwiškos dájnos užrašýtos par Antáną Juškévičę*, 3 tomai, Kazanė 1880–1882. (Skaitmenys rodo dainos numerius.)
- Jnš – Jōniškis
- Jž – Jūžintai, Rōkiškio r.
- K – *Littauisch-deutsches Wörterbuch von Friedrich Kurschat*, Halle a. S., 1883. (Žymimas tik K, o [K] dedamas prie žodžių, kurių tikrumu Kuršaitis abejoja ir rašo juos laužtiniuose skliausteliuose. Puslapis prie santrumpos rodo žodį, paimtą ne iš abėcėlinio lizdo.) *Deutsch-littauisches Wörterbuch von Friedrich Kurschat 1–2* Halle, 1870–1874. (Skaitmenys rodo dalis ir puslapius.)

- KrvD – Vincas Krėvė, *Dainavos krašto liaudies dainos*, Kaunas, 1924. (Skaitmenys rodo puslapius.)
- Lnk – Lenkimai, Skuodo r.
- LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraštiniai tautosakos rinkiniai.)
- Mrj – Marijampolė
- N – *Wörterbuch der Littauischen Sprache von G. H. F. Nesselmann*, Königsberg, 1851. N su dainos numeriu = *Litauische Volkslieder gesammelt, kritisch bearbeitet und metrisch übersetzt von G. H. F. Nesselmann*, Berlin, 1853.
- Plk – Plókščiai, Šakių r.
- Rm – Ramýgala, Pānevėžio r.
- rš – raštų žodis ar sakiny
- Sln – Matas Slančiauskas (1850–1924), tautosakos rinkėjas (iš Žagarės ir Joniškio apylinkių).
- Str – Strūnaitis, Švenčionių r.
- Sv – Svėdasai, Anykščių r.
- Šmk – Šimkaičiai, Jurbarko r.
- tts – tautosaka
- Vd – Vydūnas (Vilius Storasta) (1868–1953), jo raštai.
- Žem – Žemaitė (Julija Žymantienė) (1845–1921), jos raštai.

Analysis of Linguo-cultural Picture of LIE in Systemic Data

Summary

The article presents Lithuanian linguistic cultural image of LIE (*MELAS*) reconstructed from lexicographic data. The analysis of the lexicographic definitions of this lexeme in Lithuanian dictionaries (*The Dictionary of Lithuanian Language*, *The Dictionary of Contemporary Lithuanian*, the dictionaries of synonyms and antonyms and Lithuanian etymological sources) provides two views of the concept: synchronic and diachronic. The diachronic view shows the semantic development of the word, the specification of its meaning (the loss of the primary and the acquisition of new meanings). The synchronic view shows the basic meaning of the concept and its profiles in contemporary language. The research revealed that the basic meaning is *LIE as a subject's purposeful distortion of reality with the purpose of deception*. The dominating aspects are: a subject's purposeful activity and an object that a subject wants to deceive. Lexicographic data distinguished several profiles of LIE: (1) *LIE as entertainment* (when lie is used for joking, visual storytelling and has no negative purpose), (2) *LIE as unethical issue* (when lying is seen as negative, sinister activity) and (3) *LIE as psychologically necessary element of life* (when lie is seen as useful, helping to get out of difficult situations). The analysis is concluded with the cognitive definition of *lie*, providing its linguo-cultural view in Lithuanian.

KEYWORDS: lie, basic meaning, profile, linguistic worldview, lexicography.
